

Отримано: 20 грудня 2023 р.

Прорецензовано: 26 грудня 2023 р.

Прийнято до друку: 29 грудня 2023 р.

e-mail: ivanna.shestopal@oa.edu.ua

sofiia.vashestiuk@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2415-7384-2024-17-28-32

Пилипчук І. А., Вашестюк С. В. Психологічні особливості поведінкових моделей особистості в українських та російських казках. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»* : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, 2024. № 17. С. 28–32.

УДК: 398.21(=161.2=161.1):[159.929+316.62]

Пилипчук Іванна Анатоліївна,

кандидат психологічних наук, старший викладач,
Національний університет «Острозька академія»
ORCID: 0000-0003-2360-5654

Вашестюк Софія Віталіївна,

студентка,
Національний університет «Острозька академія»

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКОВИХ МОДЕЛЕЙ ОСОБИСТОСТІ В УКРАЇНСЬКИХ ТА РОСІЙСЬКИХ КАЗКАХ

Причиною патологічних поведінкових моделей росіян є не лише вплив рашистської пропаганди у ЗМІ, але й казкові наративи, що закладають у дитинстві. Казки – це засіб морального виховання, що пропонує певні моделі поведінки, найбільш прийнятні для того чи того етапу культурного розвитку суспільства. Поняття «казка» визначено як символічне відображення древніх вірувань; спосіб підготовки до обряду ініціації; завуальований сексуальний комплекс; результат актуалізації архетипів; фактор життєвого сценарію; основи побудови продуктивних та непродуктивних поведінкових моделей. Казкотерапію розуміємо як виховну систему, метою якої є передача психологічних знань про соціальне становлення особистості, формування зв'язків між поведінкою в реальному житті та казковими подіями. Прірва між українцями та росіянами закопана глибоко в казках, що батьки розповідають дітям перед сном.

Проведений порівняльний аналіз дозволяє виявити, що поведінкові моделі, які пропонують українські та російські казки, – кардинально відмінні. Українські казки формують такі поведінкові моделі як цінність людської гідності, чесна перемога над ворогом, відповідальність за свої вчинки, альтруїзм та готовність допомогти. Засвоєні з дитинства наративи та ціннісні орієнтири в російських казках детермінують жорстокість, нехтування людським життям, солдафонство та проявляються потім у поведінці російського суспільства.

Ключові слова: українські казки, російські казки, казковий сюжет, казкотерапія, поведінкові моделі.

Ivanna Pylypchuk,

PhD (Candidate of Psychological Sciences), Senior Lecturer,
The National University of Ostroh Academy
ORCID: 0000-0003-2360-5654

Sofia Vashestiuk,

Student, The National University of Ostroh Academy

STUDY OF BEHAVIORAL MODELS OF PERSONALITY IN UKRAINIAN AND RUSSIAN FAIRY TALES

The reason for the pathological behavior patterns of Russians is not only the influence of racist propaganda in the mass media but also fairy-tale narratives laid down in childhood. Fairy tales act as a means of moral education, offering certain models of behavior that are most appropriate for one or another stage of the cultural development of society. The concept of "fairy tale" is defined as a symbolic reflection of ancient beliefs; the method of preparation for the initiation rite; the veiled sexual complex; the result of the actualization of archetypes; the life scenario factor; and the basics of building productive and unproductive behavioral models. We understand fairy-tale therapy as an educational system, the purpose of which is the transfer of psychological knowledge about the social formation of an individual, and the formation of connections between behavior in real life and fairy-tale events. The gulf between Ukrainians and Russians is buried deep in fairy tales that parents tell their children before going to bed. The conducted comparative analysis reveals that the behavioral models offered by Ukrainian and Russian fairy tales are radically different. Ukrainian fairy tales form behavioral models such as the value of human dignity, honest victory over the enemy, responsibility for one's actions, altruism and willingness to help. Narratives and value orientations learned from childhood in Russian fairy tales determine cruelty, disregard for human life, soldaphonism, and then manifest themselves in the behavior of Russian society.

Keywords: Ukrainian fairy tales, Russian fairy tales, fairy tale plot, fairy tale therapy, behavioral models.

Постановка проблеми. 24 лютого 2022 року українське суспільство та увесь світ заціпеніли від варварства нації зі здавалося б «великої культурой». Російське суспільство готове нищити все живе без будь-якого гуманізму заради розширення своїх територій. Наскільки глибоко кореняться ці тенденції?

Це лише вплив рашистської пропаганди у ЗМІ? Можливо, причини патологічних поведінкових моделей росіян варто також шукати й у казках, як більш ранніх формах передачі життєвого досвіду.

Нині науковці активно вивчають етнопсихологію та етноментальність, тобто ті риси, які притаманні окремій нації в поведінці і світогляді. Їх визначають на основі фольклору як найдавнішої форми передачі інформації, особливо жанру казки. Казки досліджують як засіб морального виховання, що пропонує певні моделі поведінки, найбільш прийнятні для того чи того етапу культурного розвитку людського суспільства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Перші наукові дослідження, присвячені проблемі інтерпретації казок, відносять до XVIII ст. Так, наприклад, Й. Г. Гердер бачив у казках символічне відображення древніх забутих вірувань. Е. М. Мелетинський та його послідовники розглядають казку як відображення поширених ритуалів [8].

Сучасні дослідження А. Е. Наговіцина і В. І. Пономарьової наголошують на безпосередньому зв'язку казки з соціумом і культурою. Це стосується не тільки народної казки, а й авторської, оскільки будь-який автор перебуває в соціумі, підживлюючись від культури і збагачуючи її. Казка слугувала насамперед способом підготовки до обряду ініціації: дітей готували до майбутньої соціальної ролі наречених, воїнів, жерців та ін., водночас не розкриваючи безпосередньо деякі базові секрети, тасмниці роду, проте видаючи їх молодому поколінню в закодованому вигляді [2].

О. Ранк, послідовник З. Фрейда, розумів казку як завуальований сексуальний комплекс, що з'явився в той період, коли сімейно-родові відносини стали впорядковуватися, накладаючи певні обмеження на поведінку людей. Е. Фромм називав казки, сновидіння та міфи «забутою мовою», розглядаючи їх через мову символів [8].

К. Юнг визначав казковий сюжет як результат актуалізації архетипів – первинних форм, що організовують психічний зміст думок і почуттів всього людства. Казка в концепції К. Юнга – засіб зустрічі її читача з собою; у казці описана індивідуація як процес своєрідної внутрішньої подорожі, пошук і виявлення початкової, первозданної, архетипічної «самості» [1]. За казковими образами стоять символи колективного несвідомого. Такі самі символи трапляються в міфах, релігіях, іноді у снах. Символи, що прийшли з глибини століть, дитині ближчі і зрозуміліші, ніж дорослому. Цей «початковий розум» також є в діях дитини, як еволюційні стадії людини є у тілі її ембріона [1]. Отож, казка для дитини – міст між свідомістю та несвідомим, що допомагає їй будувати своє «Я», свій свідомий складник у гармонії з несвідомим.

За спостереженнями відомого юнганця Х. Дікмана, казки, що емоційно торкнулися в дитинстві, можуть вплинути на долю людини. Вони пов'язані з внутрішнім світом індивіда, його вчинками і переживаннями, а також сильними і слабкими сторонами.

Відповідно до концепції представників трансактного аналізу, кожен персонаж казки символізує певну роль, яку людина може грати в житті, або яка навіть може лягти в основу життєвого сценарію (на прикладі аналізу життєвих сценаріїв персонажів казки «Попелюшка» в книзі Е. Берна «Люди, які грають в ігри») [1].

У межах поведінкового підходу казки розглядають як опис моделей поведінки. Відповідно, працюючи з казкою, можна допомагати клієнту вибудовувати продуктивні та реконструювати непродуктивні поведінкові моделі. Ідеї, викладені в казках, можуть бути безпосередньо перенесені в життя (сенс казки «Ріпка» можна сформулювати так: «Не здавайся! Спробуй докласти додаткове зусилля, нехай навіть дуже маленьке; інколи саме його не вистачає для досягнення успіху»). Казки формують своєрідний банк зразків поведінки в тих чи тих життєвих обставинах.

Німецький психотерапевт Н. Пезешкіан наголошував на моделюванні як на одній із функцій казкового сюжету, тобто відображенні різноманітних конфліктних ситуацій і наданні можливих способів їх вирішення [4].

Т. Д. Зінкевич-Євстигнеєва казкотерапію тлумачить як засіб передачі психологічних знань про соціальне становлення особистості за допомогою використання метафоричних засобів; процес перенесення казкових змістів у реальність, процес утворення зв'язків між поведінкою в реальному житті і казковими подіями [2]. І. В. Вачков визначає казкотерапію як метод, що використовує казкову форму для інтеграції особистості в соціальне середовище, сприяє розвитку творчих здібностей, розширює свідомість, вдосконалює взаємодію з мікро- та макросередовищем [5]. Отже, казкотерапія – виховна система, метою якої є передача життєвого досвіду, спосіб взаємодії із внутрішнім «Я», терапія особливим казковим антуражем.

Мета дослідження – з'ясувати та порівняти психологічні особливості поведінкових моделей в українських та російських казках. **Завдання дослідження:**

1. Визначити поняття «казка» та «казкотерапія» в межах українських та зарубіжних концепцій.
2. Проаналізувати поведінкові наративи на прикладі вчинків казкових персонажів українських казок.
3. Здійснити аналіз поведінкових моделей на прикладі вчинків казкових персонажів російських казок.
4. Провести порівняльний аналіз поведінкових моделей українських та російських казок.

Виклад основного матеріалу. С. Пилипчук, доктор філологічних наук Львівського національного університету імені І. Франка, наголошує на тому, що казка є дзеркалом, яке відображає життя суспільства, його колективні ціннісні орієнтири. Попри статус міжнародного жанру, казка є важливим маркером для того, аби зрозуміти етноментальність кожного народу. Нація вводить у казковий сюжет певні мотиви відповідно до своїх переконань [6]. Отож, пропонуємо розглянути та порівняти казкові мотиви українських і російських казок, таким способом ідентифікуючи поведінкові моделі цих двох націй.

Одним із перших, хто на прикладі народної казки спробував дослідити етноментальні характеристики, був І. Франко: «Якщо ми хочемо судити про рівень культурного розвитку певного народу, то ми повинні з'ясувати, як цей народ ставиться до жінки» [7]. Українська народна казка показує, як норовлива королева, зробивши чимало шкоди багатьом закоханим у неї, потім через звичайні життєві випробування усвідомлює свою помилку – те, що вона чинила погано. В українській казці не принижено гідності королеви. На противагу, в російських казках до такого усвідомлення жінка доходить лише через її приниження. В українському суспільстві жінка традиційно мала право голосу навіть поза сімейним колом, могла володіти майном, брати участь у житті громади. У російських казках ми бачимо, що якщо жінка провинилася, то найкращий спосіб її врозумити – це побити, тобто будь-які прояви насильства толеруються.

Казка передбачає педагогічний вплив, детермінує становлення ціннісних орієнтацій: на прикладі казкових героїв дитина формує уявлення про добро і зло. У казках українців і росіян є величезна різниця в таких ідеалах [4]. Пригадуєте, у нас є історія про Кирила Кожум'яку? Схожий сюжет є й на болотах про Микиту Кожем'яку. В українській казці Кирило Кожум'яка перемагає Змія, коли той випиває воду з Дніпра і лускає. У російському відповіднику цієї казки Микита Кожем'яка піддається на прохання Змія про розподіл влади у світі між ним і хлопцем. Схожі поведінкові тенденції неважко простежити з-поміж російських політиків, які не дотримуються обіцянок, демонструють підступність і насильство.

Однією з улюблених у росіян є казка про Ємелю-неробу, якому все дається задарма, бо він зловив чарівну щуку і вона виконує його бажання, щойно він вимовить «за шучим велінням, за моїм хотінням». Казка розповідає про життя трьох братів, які після смерті батька вирішують зайнятися купецтвом. Ємеля відмовляється будь-що робити, лежить на печі. Нарешті він іде по воду і там ловить щуку, яка обіцяє виконувати всі його бажання. Його першою забаганкою була «щоб відра йшли самі додому». Головний герой розуміє, що має інструмент, яким може похизуватися, і не зважає на сусідів, які вийшли подивитися на незвичайні відра [3]. Поведінка Ємелі демонструє зверхність над іншими, що нерідко простежуємо в російському суспільстві. Що навчає така поведінкова модель молоде покоління? Ти можеш мати благо задарма, займаючи пасивну життєву позицію, не докладаючи будь-яких зусиль. Ба більше, поведінка Ємелі є відверто жорстокою: проїжджаючи містом на саях, головний персонаж їде в натовп і травмує перехожих. Крім того, за допомогою чарів Ємеля наказує відлущувати людей, які хотіли його впіймати за вбивство, а в кінці казкового сюжету – стає царем. Зміст пропонованої моделі поведінки – байдикувати і видертися до влади по трупах. У дитини, яка це слухає, підсвідомо формується уявлення, що якщо цей злочин не карають – значить це дозволено.

За соціологічним опитуванням, улюбленим казковим персонажем росіян є Іван-дурень, який уособлює зручну для Царя-батюшки сіру людську масу. Мотивами казкового сюжету є сучасні російські реалії – централізація влади, відсутність суб'єктності та запобігання будь-яким проявам ініціативності громадян. Така інтеріоризована з дитинства позиція дуже вигідна і комфортна: тебе посилають на війну в ролі гарматного м'яса – ти йдеш; тобі наказують вбивати – ти вбиваєш, але відповідальності за свої вчинки не несеш [6]. Сьогодні на прохання до росіян допомогти зупинити війну, ми чуємо таке: «А що я можу зробити? Від мене нічого не залежить!»

Не менш популярний персонаж російських казок – солдат. В українських казках такий персонаж не домінує. Російське суспільство споконвіку толерує так зване «солдафонство», алкоголізм серед військових («чарка вина прибавить ума»), постійні завоювання без поваги до суверенності сусідніх держав [6]. Наголошуємо, ми говоримо про казки для дітей!

Толерування алкоголізму як ще однієї патологічної поведінкової моделі простежуємо в російській казці «Фролка-сидень», у якій алкоголь споживають безлімітно, а також у сюжеті уточнено вид напою – це горілка. Цей наратив закладається на підсвідомому рівні дитини, формує усвідомлення, що така поведінка відповідає всім нормам і правилам у цьому суспільстві.

Підступність і невдячність як ідеал пропонує казка, де дівчинка загубилася в лісі. Її приводить додому лисиця, якій обіцяють віддати курку як винагороду, але в мішку виявляється собака. Пропагується знецінення благородного вчинку як норма поведінки.

Як нормальне явище в російському фольклорі існує і тема війни. У формі примітивних образів казка розповідає про гриба-боровика, який задумав зібрати військо і виступити з війною. Потенційні рекрути відмовляються від участі у війні, аргументуючи це своїм привілейованим становищем стосовно інших (царські гриби, заможні гриби та їх прислуга). Лише гриби-рижики підкоряються наказу [6]. Тобто вже

навіть через казковий сюжет спостерігаємо суспільну нерівність, виокремлення так званої «еліти», яка ніколи не буде воювати, а також тих, хто піде на смерть, виконуючи волю Царя-батюшки.

Від деяких російських казкових персонажів волосся дибки стає – готові персонажі фільмів жахів. У казці про Василису Прекрасну головна героїня отримує у спадок від матері ляльку, яка за умови підготовки може давати добрі поради для власниці. Інколи ці сцени описані дуже моторошно: Василиса вимушено обмежує себе у їжі, бо мусить годувати ляльку, що часто ховається в темній комірчині. Проаналізуємо викладене вище у формі Таблиці 1.

Таблиця 1.

Показники порівняння поведінкових моделей в українських і російських казках

Назва казки, поведінкові моделі	Українські наративи	російські наративи
«Приборкання норавливої»; ставлення до жінки	усвідомлення помилок без приниження людської гідності	рефлексія помилкових вчинків через насильство
«Кирило / Микита Кожум'яка»; перемога добра над злом	чесна перемога над ворогом без обману та прихованих мотивів	демонстрація підступності, прагнення до тотальної влади
Стратегія досягнення життєвого успіху	«Закопане золото», «Про неробу Юрка, маминого сінка»; мотив досягнення матеріальних благ чесною працею	«Ємеля-нероба»; досягти блага можна без докладання будь-яких зусиль; шлях до влади «по трупах»
Визволення принцеси, яка потрапила в біду	позитивний персонаж відчуває свою відповідальність за добробут принцеси	«Фролка-сидень»; зняття відповідальності через делегування повноваження щодо майбутнього героїчного вчинку
Ставлення до грошей	гроші (25 золотих, 1000 карбованців) як показник добробуту	100 рублів, 1000 рублів як провідна цінність
Образ солдата	немає наративу	«солдафонство», алкоголізм серед військових, завоювання територій суверенних держав
Форма висловлення вдячності за добро	«Сірко»; альтруїстичні вчинки без вимагання обов'язкової подяки	знецінення благородного вчинку, відсутність подяки
Наратив війни	немає наративу	елітний прошарок суспільства може відмовитися виконувати накази, плебеї – бездумно виконують наказ вождя
Терапевтичний вплив казок	«Ледача подушка» В. Сухомлинського; лайфхак для дітей, які не хочуть вчасно засинати, а зранку лінуються прокидатися	«Василіса Прекрасна»; моторошні сцени, що не послаблюють, а лише активізують страх

Висновки. Поняття «казка» визначено як символічне відображення древніх вірувань; спосіб підготовки до обряду ініціації; завуальований сексуальний комплекс; результат актуалізації архетипів; фактор життєвого сценарію; основи побудови продуктивних та непродуктивних поведінкових моделей. Казкотерапію розуміємо як виховну систему, метою якої є передача психологічних знань про соціальне становлення особистості, формування зв'язків між поведінкою в реальному житті і казковими подіями.

Прірва між українцями та росіянами з'явилася не 24 лютого 2022 року – вона закопана глибоко в казках, що батьки розповідають дітям перед сном. Проведений порівняльний аналіз дозволяє виявити, що поведінкові моделі, які пропонують українські та російські казки – кардинально відмінні. Українські казки формують такі поведінкові моделі як цінність людської гідності, чесна перемога над ворогом, відповідальність за свої вчинки, альтруїзм та готовність допомогти. Засвоєні з дитинства наративи та ціннісні орієнтири в російських казках детермінують жорстокість, нехтування людським життям, солдафонство та проявляться потім у поведінці російського суспільства.

Література:

- Агеєнкова Є. К., Фондо Ю. А. Деякі аспекти взаємозв'язку сучасних життєвих сценаріїв із сюжетами персональних казок. *Вісник БДУ*. Серія 3. 2004. № 3. С. 50–55.
- Бреусенко-Кузнецов О. А. Казкотерапія. *Теоретичні основи і застосування в освіті та соціальній роботі* : зб. статей. Київ, 2008. № 20 (23). С. 3–12.
- Бурчик О. В. Казкотерапія як нова педагогічна технологія. *Проблеми сучасної педагогічної освіти*: зб. ст. РВНЗ «Крим. гуманіт. ун-т», 2006. Вип. 11. С. 74–82.
- Василевська О. І. Сучасні тенденції казкотерапії в роботі практичного психолога. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*. 2014. Вип. 44. С. 246–252.
- Вачков І. В. Використання психологічних казок у роботі з молодшими школярами. *Психолог*. 2007. Вип. № 11. С. 9–17.

6. Казки Росії створюють убивць: як з дитинства виховують рабів. Аналіз казок філологом Святославом Пилипчуком. «Знаєм 24. Історія обману».

URL : https://www.youtube.com/watch?v=lknEWzkuPVI&t=135s&ab_channel=%D0%97%D0%BD%D0%B0%D1%94%D0%BC24.

7. Тихолоз Н. Б. Від казки до анти-казки: казковість як компонент паратексту у творчості Івана Франка. *Слово і час*. 2005. № 4. С. 18–25.

8. Філь О. В. Основи казкотерапії : методичні рекомендації для студентів 4 курсу факультету соціальної педагогіки та психології, напрям підготовки «Педагогічна освіта». Запоріжжя : ЗНУ, 2010. 78 с.

References:

1. Aheienkova Ye. K., Fondo Yu. A. Deiaki aspekty vzaiemozviazku suchasnykh zhyttievkykh stsenariiv iz siuzhetamy personalnykh kazok. [Some aspects of the relationship between modern life scenarios and the plots of personal fairy tales.] *Visnyk BDU. Serii 3*. 2004. № 3. S. 50–55. [In Ukrainian].

2. Breusenko-Kuznietsov O. A. Kazkoterapiia. Teoretychni osnovy i zastosuvannia v osviti ta sotsialnii roboti [Theoretical foundations and application in education and social work]: zb. statei. Kyiv, 2008. № 20 (23). S. 3–12. [In Ukrainian].

3. Burchyk O. V. Kazkoterapiia yak nova pedahohichna tekhnolohiia. Problemy suchasnoi pedahohichnoi osvity: zb. st. RVNZ «Krym. humanit. un-t», [Story therapy as a new pedagogical technology] 2006. Vyp. 11. S. 74–82. [In Ukrainian].

4. Vasylevska O. I. Suchasni tendentsii kazkoterapii v roboti praktychnoho psykholoha. [Modern trends of fairy-tale therapy in the work of a practical psychologist.] *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Serii 12: Psykholohichni nauky*. 2014. Vyp. 44. S. 246–252. [In Ukrainian].

5. Vachkov I. V. Vykorystannia psykholohichnykh kazok u roboti z molodshymy shkoliaramy. [The use of psychological fairy tales in work with younger schoolchildren] *Psykholoh*. 2007. Vyp. № 11. S. 9–17. [In Ukrainian]

6. Kazky Rosii stvoruiut ubyvts: yak z dytynstva vykhovuiut rabiv. Analiz kazok filolohom Sviatoslavom Pylypchukom. [Fairy tales of Russia create murderers: how slaves are raised from childhood. Analysis of fairy tales by philologist Svyatoslav Pylypchuk] «Znaiem 24. Istorii obmanu». URL : https://www.youtube.com/watch?v=lknEWzkuPVI&t=135s&ab_channel=%D0%97%D0%BD%D0%B0%D1%94%D0%BC24. [In Ukrainian].

7. Tykholoz N. B. Vid kazky do anty-kazky: kazkovist yak komponent paratekstu u tvorchosti Ivana Franka. [From fairy tale to anti-fairy tale: fairy tale as a component of paratext in Ivan Franko's work] *Slovo i chas*. 2005. № 4. S. 18–25. [In Ukrainian].

8. Fil O. V. Osnovy kazkoterapii : metodychni rekomendatsii dlia studentiv 4 kursu fakultetu sotsialnoi pedahohiky ta psykholohii, napriam pidhotovky «Pedahohichna osvita». [The basics of fairy-tale therapy: methodological recommendations for students of the 4th year of the Faculty of Social Pedagogy and Psychology, the field of training "Pedagogical Education"] *Zaporizhzhia : ZNU*, 2010. 78 s. [In Ukrainian].